

Český lékařský rukopis ze sbírky knížat Czartoryských

ALENA M. ČERNÁ

The Czech medical manuscript from the collection of the Czartoryski princes

ABSTRACT: A number of Czech language volumes from the medieval era on the subject of medicine have been preserved, stored in domestic and foreign library collections. One of these is the manuscript from the middle of the 15th century, located in the Czartoryski Library in Cracow with the call number B 1497. The volume is a compilation and contains therapeutic texts, treatises on plants and stones, and other specialized treatises. This article describes the content of the volume in detail, though attention is devoted above all to the characteristics of language at all levels. Of exceptional interest is the vocabulary used – the volume documents lexical units which are not documented in other sources or are documented negligibly or with different meanings. There is detailed commentary on the relationship of this volume to the manuscript with the call number II H 4 in the Library of the National Museum in Prague, which is a copy of the Polish manuscript.

Key words: Old Czech, development of language, medieval manuscript, medicine

Klíčová slova: stará čeština, vývoj jazyka, středověký rukopis, lékařství

O tom, jak se léčilo ve středověkých Čechách, máme k dispozici velké množství informací. Jsou zapsány v rukopisných knihách, z počátku v jazyce latinském, od sklonku 14. století i v češtině. Do dnešní doby se dochovaly desítky českých manuskriptů s lékařskou tematikou, které jsou ve správě především českých knihovních institucí, avšak některé se nalézají i v zahraničí. Jedním z nich je rukopisný lékařský sborník, jenž patří do fondu Knihovny Czartoryských v polském Krakově. Je uložen pod signaturou B 1497; v následujícím textu ho budeme citovat pod zkratkou LékCzart.

V českých zemích o něm poprvé referovala M. Majtánová (1974).¹ Před více než třiceti lety uveřejnila na stránkách Českého lidu stručnou informaci o obsahu a jazyce sborníku, přičemž ji zaujala hlavně lékařská zaříkávadla a jiné magické postupy, které sborník dokumentuje. Předložená zpráva však nevyvolala žádný další zájem ani ze strany historiků lékařství, ani ze strany specialistů jiných oborů.² Díky vstřícnosti kolegů z Polské akademie věd se nám podařilo získat fotokopie rukopisu, na jejichž základě a na základě sekundárních, zvláště katalogových (Kutrzeba, 1908–1913, s. 222) informací můžeme sborník charakterizovat detailněji.

Rukopis o formátu 14,5 cm × 10,5 cm je zapsán na papíře. Není kompletní, chybí nejen začátek knihy, nýbrž i další listy. Řazení listů je na několika místech porušeno, což novodobá paginace inkoustovým perem nezohlednila. Rukopis byl zrestaurován, na počátek i konec svazku bylo vevázáno několik listů (s. 1–18, 273–290). Kožená vazba pochází z přelomu 18. a 19. století. Text je zapsán stejnou rukou v jednom sloupci,

¹ M. Majtánovou na sborník upozornila M. Bokesová-Uherová, která mu následně věnovala pozornost v článku *Středověký lékařský rukopis zo Slovenska* (Bokesová-Uherová, 1974).

² S rukopisem pracoval P. Spunar, jak vyplývá z práce *Repertorium auctorum Bohemorum proventum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans, I* (Spunar, 1985).

písmo je poměrně dobře čitelná bastarda. Kniha není zvláště zdobena, vyskytují se zde pouze červené iniciály, nadpisy a rubrikace. Na některých listech byly v pozdější době připsány poznámky a komentáře k hlavnímu textu. Mimo jiné podle charakteru písma a jazyka lze vznik rukopisu datovat do poloviny 15. století.

Původ rukopisu zůstává záhadou. M. Bokesová-Uherová vyslovuje na základě existence středověkých kulturních styků polsko-slovenských domněnku, že mohl být napsán na slovenském území, případně že jeho autorem mohl být nějaký slovenský vzdělanec (Bokesová-Uherová, 1974, s. 56). Ze stejných důvodů ovšem mohl vzniknout na českém území, na němž se navíc dochovaly desítky podobných manuskriptů, které do určité míry čerpaly i z poznatků šířících se z pražské lékařské fakulty, svým způsobem je rozvíjely a adaptovaly na domácí lékařskou praxi.

Rukou psané záznamy a knihovní razítka naznačují osud rukopisu na polském území. Jak se rukopis do Polska dostal, není známo. V 18. století náležel do knihovní sbírky polského politika, právníka a horlivého šířitele osvěty Tadeusze Czackého (viz záznam v rukopise na s. 3). Jedním z nejvýznamnějších kulturních počínů T. Czackého bylo založení porycké knihovny, jež disponovala mj. bohatým rukopisným fondem. Tuto knihovnu později zakoupil kníže Adam Jerzy Czartoryski a připojil ji k puławské knihovně, kterou rodina Czartoryských cíleně budovala (viz razítko v rukopise na s. 20). Po listopadovém povstání roku 1831 byl majetek rodu Czartoryských konfiskován, knihovna byla rozdělena a vyvezena mimo ruský územní zábor. Po jejím opětovném scelení se v roce 1876 knihovna dostala do Krakova a dnes je součástí Muzea knížat Czartoryských.³ Na s. 4 rukopisu se nachází stručný bibliografický záznam od Łukasze Gołębiowského, knihovníka porycké i následně puławské knihovny; jeho rukou se zdá být zapsána i signatura rukopisu na třetí straně.

Podobně jako jiné česky psané lékařské sborníky z tohoto období, i tento má kompilační charakter. Obsahuje texty z různých zdrojů a různého stáří, kromě pasáží terapeutických jsou zde pojednání uroskopická a dietetická. Značnou část sborníku tvoří herbář; obdobné herbáře nalézáme v lékařských knihách téměř pravidelně. Poměrně vzácně se naopak vyskytuje lapidář, jenž je rovněž součástí sborníku Czartoryských a jenž podle jazykových znaků patří mezi nejstarší části rukopisu. Jako v jiných lékařských textech, i v LékCzart nacházíme typické prvky „nevědeckého“ léčení lidí i zvířat, tj. na příklad zaříkávadla (např. *Proti tomu červu, ješto koně kúsá: Ve jmě | Otcě, i Syna, i svatého Duchu já tebe prosím, červe, a zaklínám tě ve jmě Otcě, Syna, svatého Duchu, aby tohoto koně, ani jeho masa, ani jeho krve, ani jeho stehna nikdy neokusil, ale aby jeho byl poslušen jako našeho Pána Jesu Krista svatý Jan, když jej křtil v Jordáně. Amen.*,⁴ s. 89–90; podobně na s. 42, 60, 134). Sborník představuje středověké léčení v celé šíři, tj. léčbu nemocí a jiných zdravotních nedostatků, včetně léčby kosmetických problémů (na s. 78 a 79 ku příkladu nalezneme předpisy na krášlící

³ Odkazujeme čtenáře na domovské stránky muzea, které je dnes součástí Národního muzea v Krakově: <<http://www.muzeum.krakow.pl/O-Bibliotece.96.0.html>>.

⁴ Ukázky ze staročeských rukopisů uvádíme v transkripci do novočeského pravopisu a v kurzivě; pokud vyvstane potřeba prezentovat staročeský text v transliteraci, užíváme nekurzivní písmo.

přípravky). Obecně můžeme říci, že kompilace se vznikem předřazuje tzv. lékařským jádřům⁵ a že vznikla zhruba ve stejné době jako lékařské kompilace tzv. františkána.⁶ Část textů, které obsahuje, patří mezi nejstarší česky psaná pojednání o léčení (již zmíněný lapidář, stať o léčivých vodách, celoroční dietitika, předpis mistra Havla *proti tvrdosti v životě*); ta jsou dochována i ve starších opisech, než je LékCzart. Níže popisujeme obsah sborníku spolu s údaji o středověkých manuskriptech, v nichž lze najít variantní zápis dané pasáže.⁷

S. 1–18: *prázdne*.

(1) S. 19–32: „Tyto knihy zkládal jest jeden mistr jménem Bartolomeus⁸ a vybral je z řeckých knih z jedněch...“ – „...Jestli voda studená, tehdy strach dny po studené.“ (obsahuje výňatky ze spisu o moči).⁹

(2) S. 32–99: „Komuž mozk hoří v ustech...“ – „...Když tě bolejí nežity, pomazuj jich ráno a večer slinami, a budeš zdráv.“ (předpisy proti různým zdravotním nedostatkům; srov. částečně NK XI C 2, fol. 217r–218v).

(3) S. 99–107: „Akvin, tak řečený mistr, to praví za jisté, že každý člověk šesterú věcí zachovává své zdravie...“ – „...mluví proti mistru Ipokrasovi a proti mistru Galienovi a proti mistru Avicennovi etc.“ (srov. NK XVII B 18, fol. 22r–23r; Kap L 19, fol. 13v–15v; NK XVII D 10, fol. 140v–142r; KNM IV H 28, fol. 132r–138r; KNM I F 11, s. 286–289; KNM IV H 60, s. 329–333; MZK¹⁰ rkp. 156, fol. 128v–130r; KNM III F 53, fol. 171r–172v; KNM II H 38, fol. 164r–166v; KNM V E 74, s. 427–431).

(4) S. 107–110: „Tuto znamenaj o vodách...“ — „...archytykam, tu nemoc, vymietá.“ (o užití léčivých vod; srov. částečně NK XVII B 18, fol. 172v–173v; KNM II F 2, fol. 83v; KNM XI A 27, fol. 1v).¹¹

(5) S. 110–135: „Tuto znamenaj jiné kusy lékařské dobré k zlé neštovici...“ – „...ostaň toho člověka, ve jmě Otcě † i Syna † i Ducha svatého. Amen.“ (předpisy proti různým zdravotním nedostatkům); na s. 114–115 předpis mistra Havla „proti tvrdosti a dušnosti v životě“; srov. KNM IV E 5, fol. 140v; KNM XI A 27, fol. 1r).¹²

(6) S. 135–142: „Tuto znamenaj dobré kusy lékařské, když lidé mrú na hlízy...“ – „...svátost duchovní přijmi bez meškání, poněvadž ta nemoc tak jest nejistá a škodlivá etc.“

(7) S. 143–165: „Toto lékařství mistr Křišťan jest vydal proti neduhu svrchupsanému...“ – „...bukvice vařená rozetřena u víně a přiložená na vajci okolo, veškeren otok odjímá etc.“ (předpisy proti různým zdravotním nedostatkům).

(8) S. 165–172: *lékařské poznámky a předpisy mladší rukou*.

(9) S. 173–179: „Ledna nebo hrudna, toho měsiece, mistr Avicena velí jiesti krmě čisté...“ – „...Tuto se skonává, co kterého měsiece člověk má činiti.“ (celoroční dietitika; srov. KNM III F 53, fol. 63r–67v).

⁵ Jedná se např. o rukopisy Knihovny Národního muzea v Praze (dále jen KNM), sign. IV H 60 a I F 11.

⁶ Jedná se např. o rukopisy Národní knihovny ČR (dále jen NK), sign. XVII B 18 a XII D 10, či rukopis pražské kapituly (dále jen Kap), sign. L 19.

⁷ Snažíme se přitom vyhledat co nejuvěrnější variantu; opomíjíme shody zlomků textů či velmi volné parafráze. Odkazujeme i na práce, které mají text zapsán ve stručnější či naopak obsáhlejší formě či v nichž není dodrženo shodné řazení jednotlivých částí pojednání.

⁸ Pravděpodobně Bartoloměj Salernský († 1192).

⁹ Ve většině lékařských sborníků je uvedena uroskopie od Izáka Židovského (srov. např. rkp. NK XVII B 18, fol. 30v–32v); text Bartoloměje Salernského byl opisován méně často a s prezentovanou pasáží se existující opisy shodují jen velmi okrajově.

¹⁰ Moravská zemská knihovna v Brně (dále jen MZK).

¹¹ Naučení o léčivých vodách je také v různém rozsahu součástí mnohých lékařských sborníků. Edici stručného pojednání o vodách ze dvou posledně uvedených rukopisů vydala autorka tohoto příspěvku pod názvem *Voda ve staročeském lékařství a ve staročeském lexiku* (Černá, 2006).

¹² Edice uvedená v předchozí poznámce obsahuje i texty receptu mistra Havla *proti tvrdosti a dušnosti v životě* podle obou uvedených rukopisů.

(10) S. 179–216: „Tuto sě počínají knížky o koření, a najprvé počnem o galganu...“ – „... Také ktož ji [čekanku] vaří u vodě a pie, když sě jeho studená nemoc přichytí, ihned jie zbude.“ (herbář s přísady; srov. NK XVII B 18, fol. 115r–139v; Kap L 19, fol. 124r–152r; NK XVII D 10, fol. 147r–167r; KNM II H 25, fol. 118r–132v; částečně KNM I F 11, s. 308–361; MZK rkp. 156, fol. 138r–163r; KNM III F 53, fol. 14r–20v; KNM I D 7, s. 247–290; KNM I F 10, s. 331–387; KNM I H 29, s. 1–196; KNM III F 27, fol. 70r–107v).¹³

(11) S. 217–251: „Akšten jest zelený, jako zmazan olejem, tak masten...“ – „... Ieryn kámen jest bledé barvy s žilkami zelenými, ktož jej zetra pie, uléčí játry a slezeno a všechny srdečné nemoci uzdravuje mocí svú.“ (lapidář, srov. KNM II F 2, fol. 161r–166r; necelé v NK XI C 2, fol. 292r–295r).¹⁴

(12) S. 252–264: „Athanasia tarmaticum vrtič...“ – „... Rutha rúta.“ (latinsko-český slovníček názvů rostlin A–R).¹⁵

(13) S. 265–270: „Jinak: Vezmi krev tří zajícův...“ – „... pak se potom položit i usnutí, a budeš z boží pomocí zdráv.“ (předpisy proti různým zdravotním nedostatkům).

(14) S. 270–272: „Mistr Křišťan. Zpráva a naučení v těch místech, kdež mrú...“ – „... aby voněl něco vonného jakožto jablko ambre, z apatěky, pakli toho nemáš, ale omoč rúšku bílou anebo...“ (nedokončeno) (srov. NK XVII B 18, fol. 10r–11r; NK XVII D 10, fol. 9r–9v).

S. 273–290: *prázdné*.

Jako celek má LékCzart těsný vztah k rukopisu z Knihovny Národního muzea v Praze, sign. II H 4,¹⁶ který není ve výše uvedeném přehledu zahrnut. Tato objemná, téměř sedmisetstránková památka obsahuje na s. 393–597 text shodující se s polským sborníkem. Pořadí jednotlivých částí je v rukopise KNM II H 4 následující: část (1) je na s. 393–403; (2) s. 403–455; (3) s. 456–460; (4) s. 460–462; (5) s. 462–481; (6) s. 481–487; (7) s. 487–499, 545–546; (9) s. 500–504; (10) s. 505–537; (11) s. 564–589; (12) s. 590–597; (13) s. 542–545; (14) s. 546–551.

Již posloupnost částí v muzejním rukopise, jehož vazba nebyla na rozdíl od polského rukopisu poškozena, informuje o nesprávném novodobém vevázání listů v LékCzart i o tom, že některé listy z tohoto sborníku jsou ztraceny. Muzejní rukopis je mladší, což potvrzuje také jeho jazykový stav na všech úrovních jazyka, který vedle jazykových jevů shodných s LékCzart dokládá také jejich nástupnické varianty.

Jak již bylo řečeno, v LékCzart se nedochovaly všechny listy, text na některých místech proto nenavazuje (mezi stranami 42/43, 52/53, 59/60, 66/67, 70/71, 192/193); novodobé číslování stran je přitom průběžné. Zajímavé je, že na těchto místech chybí text i v muzejním sborníku. Kopista sborníku z Knihovny Národního muzea si poradil s chybějícími stranami dost bezstarostně: opisoval text kontinuálně dál, bez ohledu na to, že výsledek neposkytuje srozumitelnou informaci. Výjimečně si „pomohl“ drobnou úpravou textu – slovo či jeho část vynechal či naopak doplnil. Strana 41 sborníku Czartoryských na příklad končí předpisem k léčbě zápachu z úst; zachován je necelý nápis *Protí smradu, komuž z úst smrdí lékař...* Slovo *lékařstvie* se písaři na stranu již

¹³ Herbáře se shodují v různé míře a řazení jednotlivých léčivků může být odlišné.

¹⁴ Lapidář je chybně a zkomoleně zapsán v kodexu Vodňanském (KNM II F 2) i v LékCzart, přičemž chyby nejsou totožné. Nejspolehlivější (i když rovněž chybový) zápis poskytuje rkp. NK XI C 2, v němž ovšem není zapsána závěrečná část lapidáře.

¹⁵ Obdobné latinsko-české slovníčky názvů rostlin patří mezi staré a četné památky českého jazyka, srov. V. Flajšhans (1926, s. XIV–XVI).

¹⁶ Rukopis je popsán v katalogu F. M. Bartoše (1926, s. 99–100). Zatímco první část rukopisu je psána mladší rukou přelomu 15. a 16. století, druhá část je starší, zhruba z 2. poloviny 15. století.

nevešlo, pokračoval tedy na další list, který se ovšem později ztratil. Strana 42 začíná slovy: *tomu člověku okolo srdce hnije, ty srdečné žíly*. Písař muzejního rukopisu text pospojoval: *komuž z úst smrdí, tomu člověku¹⁷ okolo srdce hnijí ty srdečné žíly* (411).

Na konci s. 59 je zapsána část receptu proti „otékání plic“, na další straně je rozepsaný předpis proti „zimnici“: *Komuž plíce otekají, vezmi pelyněk, ten kořen, a vař jej a pí. A k tomu přičiň koření, jenž slóve nardus gallika, a s jelením kořením, a toť musí dobře s vínem vařiti, a budeš dobr. Ipo-... | (60) také mistr praví, že také ze zlého pomýšlenie zimice přicházie. Muzejní rukopis text spojil do jedné rady: *Komuž plíce otekají ... s vínem vařiti, a budeš dobr. Ipokras praví, že také zimnice ze zlého pomýšlení, a to přichází jécnem* (427).*

Ještě uvedme třetí, obdobný příklad: s. 70 končí předpisem proti bolesti hlavy: *Veźmi pero poleje a zemského břěčtanu tolikéž, rúty a polynky a šalvěje, všeho za roveň, a to ztluc u moždieři a přičiň k tomu vína a oleje a to sh-... | (71) zrna myrry a několik slúpkov petruželných*. Písař muzejního sborníku text spojil v celek, přičemž ve „švu“ doplnil sloveso, které se v textu krátce předtím vyskytlo: *Veźmi pero poleje a zemského břěčtanu tolikéž, rúty a pelynky a šalvěje, všeho za roveň, a to ztluc v moždíři a přičiň k tomu vína a oleje a přičiň myrry a několik slúpkov petruželných* (435–436).

Lze tedy tvrdit, že téměř jistě je muzejní rukopis sign. II H 4 opisem LékCzart, ať již přímým, nebo nepřímým.

Bylo již řečeno, že po jazykové stránce se LékCzart hlásí do poloviny 15. století. Text je zapsán v spězkovém pravopisném systému mladšího typu, diakritická znaménka nejsou užívána. Interpunkce je omezena na nedůsledné užívání čárky (virgula), větné členění je naznačeno užitím velkého písmene na počátku věty/větného celku. Písmo písaře je čitelné a úpravné, bez neobvyklých či nadmíru četných zkratk. Text je zapsán poměrně spolehlivě, nevykazuje větší množství písařských chyb. Mezi opakované chyby patří vynechání písmene: v některých případech písař sám vynechané písmeno nadepisuje (srov. *smiesí* fmičfy 189: písmeno -e- je vynecháno a dodatečně nadepsáno nad slovem). Poměrně často písař vynechává písmeno na konci slova (nejedná se přitom o případy, kdy se běžně konec slova zkracoval, např. o deklinační zakončení). Tyto chyby nalézáme např. na s. 128 (ne – má být: neb), 129 (dobry – má být: dobrych), 184 (lechz – má být: lechzy), 192 (mocz – má být: moczzy), 211 (welikeh – má být: welikeho) atd.

Kromě tohoto typu chyb vykazuje text LékCzart ještě jednu zvláštnost, která snižuje informační hodnotu textu a která může být přímo vztažena k písařově osobnosti. Písař odmítá zapisovat záznamy, které jsou pro něho z nějakých důvodů choulostivé.¹⁸ Jedná se výhradně o vyjádření týkající se sexuálních vztahů či lidského pohlaví. Tyto pasáže písař nevynechává bez upozornění, naopak – vždy zapíše, že „o tom“ psát nebude, jak dosvědčují příklady uvedené níže. Pro porovnání ocitujeme v poznámce pod čarou plné znění textu, které je zachováno v jiném lékařském rukopise¹⁹ (ve variantním

¹⁷ Podtrhli jsme část, která vznikla automatickým spojením textu na hranici stran.

¹⁸ Pochopitelně nelze zcela odmítnout možnost, že písař doslova opisuje předlohu a že není autorem výpustek a hodnotících doplňků.

¹⁹ Tzv. jádro lékařské KNM I F 11.

rukopise KNM II H 4 jsou tyto pasáže rovněž vynechány): *Malomocná nemoc stává se osmerú věcí. Prvé se od zlého pověříie stává, druhé ktož jie neb pie s malomocným, třetí ktož vždy mluví s nimi, čtvrté ktož ležé s ním, toho nechci praviti, páté také,*²⁰ *šesté od kozieho masa obyčejného i suchého, ktož je jie ustavičně, sedmé od horké krve, ješto se spekla mezi masem a mezi koží a v kostech, že včas | nepuštěna bývá, osmé – toho nepravím, to jsou ty bole, k těm nenie lékařstvie, jedné sám milý pán buoh.* (206–207).²¹ Rovněž *súchotiny* mohou prý být způsobeny „neřádným“ chováním: *Súchotiny, taká nemoc, stává se najprvé od přelišného chvostanie v horkých lázních. Druhé se stává od silných krmí s kořením. Třetí, ktož se opie vínem neskrovně po lázni. Čtvrté nepravím.* (213).²²

Na druhé straně je nutné uvést, že písař se nerozpakoval zapsat na s. 163 v pojednání o nemocech pohlavního ústrojí návod k posílení mužské potence: *Pomoc k smilství. Jest jistá věc, když muž nemož, žena jalová ostane. A to se rozličně přihodí, že muž nemuož smilniti skutečně. Protož toliko chci léky psáti proti tomu, aby měl žádost smilstva. Najprvé takto:...*

Před rozborem jazyka LékCzart můžeme předeslat, že jakkoliv jazyk rukopisu nevybočuje z našich představ o jazyce patnáctého století, na druhou stranu vykazuje i jevy, které jsou v 15. století řídké a které nacházíme především v textech starších. Tato diskrepance se vyskytuje v různé míře na všech jazykových rovinách. Není naším úmyslem předložit zde vyčerpávající popis jazyka LékCzart; nebylo by ani zvláště přínosné. Chceme jen upozornit na některé jevy, které a) jsou důležité mj. pro chronologickou charakteristiku rukopisu a textu, b) jsou jinak zvláštní, např. dosud neregistrované, příp. málo doložené (toto se týká především lexika rukopisu).

Hláskosloví LékCzart odpovídá 15. století: odráží průběh diftongizační změny dlouhého *ó > uo*,²³ přičemž oba stupně jsou zachyceny přibližně rovnoměrně. Třetí stupeň, monoftongizované *ů*, je doložen jen u dvou výrazů, a to po bilabiálách: *půjde(š)* 40, 66, 144, 228 (stejně tak čtyřikrát je doložena podoba *pó-/puo-*); *můžeš* 176 (podob *-ó-/uo-* je u tohoto lexému nepočítaně). V živém jazyce již monoftongizační proces jistě probíhal, avšak v písmu přetrvávalo zaznamenávání staršího stavu, zvláště tehdy, jednalo-li se o opis starší předlohy. I v případech slov, u nichž předpokládáme hlásku *ů*, nemůžeme vyloučit možnost, že písař nedopsal druhou část diftongu *-uo-*, že tedy místo puogde

²⁰ Zvýraznila AMČ.

²¹ *Malomocná nemoc velmi jest zlá a ohavná, ktož se jí chce varovati, má tyto moci věděti, od čehož se stává. První se stává od zlého pověříie a od smrdutého. Druhé, ktož jí neb pí s malomocnými. Třetí, ktož jí nebo pí s nimi, nebo jeho duchem bude malomocen. Čtvrté, ktož ležie s malomocnými ženami, nebo se její smrad po všem životě rozejde. Páté, ktož po malomocným s tú ženú ležie. Šesté, od kozieho masa od suchého, ktož je jie ustavičně. Sedmé, od horké krve, ješto se mezi masem a mezi koží spekla a včas nepuštěna krev. Osmé, ktož líhá s tú ženú, ješto mievá tajnú nemoc, nebo ten smrad a ta nečistota všecky údy poškvrní a trudovatú nemoc najvyšší přivodí, k tomu nižádného lékařstvie neslušie, než chovaj se těch jmenovaných věcí.* Rukopis KNM I F 11, s. 342.

²² *Súchotiny, ta nemoc, se stává od velikého chvostanie, nejprvé v horké lázni, druhý od silných krmí s kořením rozličným, ktož to jí v horce, třetí ktož se vínem opije po lázni, čtvrté ktož v lázni nebo jinde v horce s ženami mnoho ležie.* Rukopis KNM I F 11, s. 355.

²³ V pasáži pojednávající o hláskosloví jsme vyhradili kurzivu transkripci a zároveň rovině hláskoslovné, nekurzivní písmo transliteraci a rovině grafické.

zapsal pouze pugde. – Diftongizační změna dlouhého *ú* v *ou* ještě písmem zachycena není, stejně tak úžení *é* > *í* a monoftongizace diftongu *ie* > *í*. Jotace v krátkých i dlouhých slabikách je zaznamenávána poměrně spolehlivě, i když zvláště u krátkého *ě* předpokládáme, že se jedná o záznam archaický, neodpovídající situaci 15. století. Nenáležitá jotace se v krátkých slabikách nevyskytuje, u dlouhého *ie* výjimečně (*proti srazenie* 53). Dvakrát je doložena staročeská přehláska *'o* > *ě* (*višněvý* 75, *spěněvaný* 136). Jedenkrát je v textu zachycena změna tautosylabického *aj* > *ej* (*nejméně* 221). Zajímavá je distribuce skupin hlásek *čr-* a pozdější podoby s vkladným *-e-*: *čer-*. Průvodní vokál je u této skupiny doložen častěji než původní seskupení, avšak i skupina *čr-* je v rukopise zapsána ve velkém množství a představuje tak jistě jen hláskový pozůstatek dřívějších období, který písař automaticky opsal do nového záznamu: *črvený* 21 (2×), 29, 63, 112, 205; *črný* 31, 218; *črv* 74; *črvek* 226; *črstvý* 123, 132; *črnobýl* 157, 185; *črnobýlový* 185, 207, 209; *črven* 175 (2×). Neřídke je protetické *v-* (*vokolo* 25; *vodehnati* 55; *vořech* 76, 162; *voheň* 110; *vovesný* 208 atd.). O tom, že změna byla v jazyce v běhu a že písař ztrácel jistotu v tom, které náslovné *v-* je starého původu a které je nové, svědčí zápisy *těžkým ozem* 192, *pí v uodě* (nč. *ve vodě*) 130. Poslední příklad dokumentuje i jiný jev, který je v rukopise velmi častý: diftongizaci náslovného zdloženého *o* (tedy *ó*) po jednoslabičné předložce původně zakončené na jer (a předložce *z*): *v uoči* 36, 49, 50; *v uosob* 38; *v uoctě* 61, 72; *s uoctem* 38, 47, 56 (2×), 72, 73; *s uolovem* 217; *s uovsovú* 57; *s uopichem* 58; *s uolejem* 71 (2×); *k uočima* 124; *z uoslového* 45; *z uobú* 140; *z uozřivice/uožřivicě* 25, 30 atd. Tato diftongizace je v rukopise téměř pravidlem, neboť předložka *v* + substantivum počínající na grafém *o* je doložena jen v pěti případech, předložka *z* + *o* jen jednou a zbylé předložky nejsou ve spojení se substantivem počínajícím grafémem *o* doloženy vůbec. Navíc grafém *o* nemusí znamenat jen krátké *o*, nýbrž i *ó* dlouhé; v tom případě by dlužení vokálu po těchto předložkách probíhalo vždy. Dlužení jiných vokálů po těchto předložkách grafika rukopisu neumožňuje rozpoznat.

Z uvedených příkladů vyplývá, že LékCzart se po stránce hláskoslovné hlásí do století patnáctého, odráží již některé poměrně pozdněstředověké jazykové změny, avšak přitom konzervuje do jisté míry i hláskový stav doby předchozí, tj. z konce století čtrnáctého či z počátku patnáctého. Tato směsice je obvyklým znakem opisovaných textů a netýká se jen hláskové roviny jazyka: písař je do určité míry schopen zachovat vlastností předlohy, avšak do určité míry bývá neodbytně ovlivňován svým jazykovým povědomím.

Rovněž po stránce morfologické je možné v LékCzart najít znaky, které lze vzhledem k dataci pramenného textu do patnáctého století označit jako zastaralé či již méně četné. Nikterak překvapující ještě není v patnáctém století výskyt duálových tvarů (*oba sta malička* 222; *dva diely toho uvřeta* 34; *komuž sě oči hnojíta* 50; *proti zahlechlýma ušima* 92; *pod jazykem dvě sta žilcě* 160; *kámen dvooj, černý a červený, a oba s jedné strany hladka a světla a s druhé strany krúpnata a temna* 241; *mračnie oči* 36). Neudivuje ani vysoká frekvence jmenných tvarů adjektiv, a to především v pozici jmenového přísudku: *Oman jest dobr ku prsuom* 184; *nebyl velmi tvrd v životě ani velmi měkek* 100; *Každý člověk jest stvořen z těch čtyř živlův, z země, z vody, z větru, z uohně,*

vodú smočen, od ohně hřět, větrem sechl, zemí stvořen, a tiem všě na světě stvořeno. 95. Složená adjektiva se ovšem v těchto pozicích vyskytují rovněž často (*Česnek jest mokrý* 180); výjimečně se vyskytne i souběžné spojení obou tvarů: *zafír jest modrý*²⁴ a *such* 233.

Neprogresivní morfologické rysy shledáváme na příklad v dodržování původní jo-kmenové deklinace u některých substantiv, např. v gen. sg.: *č(e)rmobýle* 32, 185, *popele* 127; v lok. sg. v *mosazi* 218. U substantiv zaujme tvar nom. pl. substantiva *krapet*, které původně patří k maskulinním t-kmenům: tvar *kraptové* (*když ti kraptové ssědají sě na studené vodě* 133) s u-kmenovým zakončením je výjimečný. Očekávali bychom spíše zakončení o-kmenové (*krapy*) – tento tvar ve funkci akuzativu plurálu je doložen v LékCzart na téže straně (*púšťěj krapy na studenú vodu*).

Na první pohled zaujme při četbě LékCzart velmi často se vyskytující adjektivum zapsané jako *lepj* v konstrukcích, v nichž se tvrdí, že po užití předepsaného léku se zdravotní stav pacienta zlepší. Tento tvar by bylo možné přepsat jako *lepý* ‚dobrý‘ či jako komparativ od adjektiva *dobrý*, tedy *lepí*, nč. lepší. Protože však komparativní tvary na rozdíl od pozitivů nejsou v tomto sborníku v podobně utvářených syntaktických útvarech se shodným vyzněním doloženy (*budeš zdráv, budeš dobr*), dáváme přednost první možnosti. Podotýkáme jen, že stávající skromná doloženost adjektiva *lepý* s významem ‚dobrý, zdravý‘ se doklady z této památky výrazně zvýšila.

Ve slovesném systému nacházíme na příklad tyto archaičtější rysy: u sloves první infinitivní třídy s otevřeným kořenem přetrvává imperativ zakončený na *-í/-ý* (*zabí zajiec* 62; *vybí* 128; *nebí* 175; *pí* 33, 36, 58 ad.; *mý* 39, 78, 79, 89 ad., *zmý* 67; *vlí* 73, 76). Doloženo je však i zakončení na *-ij/-yj* (*myj* 126 atp.), avšak jen a ojedinele u lexému *mýti*. Rovněž i jiné tvary tohoto slovesného typu dokládají starší vývojovou fázi – *vlěš* (2. sg. prez.) 46, *vlé* (3. sg. prez.) 224. – Původní je tvar 3. sg. prez. *klekce* 227; novotvarem by byl tvar podle vzoru *dělati*, tj. *klektá*. Nepříliš četně se v textech 15. století vyskytují tvary supina: LékCzart zaznamenává supinum od slovesa *léci* ‚lehnout‘: *když lec jdeš* 94.

Rovněž z pohledu syntaktického je možné uvést několik jevů, které text odlišují od běžného jazyka patnáctého století. Již jsme se zmínili o přísudkových vazbách, v nichž se pravidelně vyskytuje adjektivum ve jmenném tvaru (*Protož jest drah, že jest řiedek* 225). Jmenné tvary adjektiv rukopis dále zaznamenává v pozici doplňku. Podle J. Gebauera jmenný tvar slouží distinktivně, odlišuje doplněk od přívlastku (Gebauer, 2007, s. 181): *zetří jej syrov* 68. V konstrukci s doplňkem jsou četné vazby dvou akuzativů, a to u předmětu a doplňku (*nechajž jeho v tom obvinuta* 35), dále dvou nominativů (u podmětu a doplňku: *studničná voda také jest zdráva skrovna píti* 175). Doplněk může být i několikanásobný: *ticha činí ve mraviech a kázana a múdra v radě* 221; *pěštúna svého milostiva a nábožna činí* 245.

V textu se opakuje také výskyt časového genitivu (v pojednání o roční dietetice): *Dubna, toho měsiece, vše sě zpuká* 174, *Listopadu bývá ráda lidem reuma* 178 atd. Nalézáme zde poměrně často také adjektivum ve funkci genitivu (neshodného přívlast-

---

²⁴ Chybný zápis, má být: *mokrý*.

ku): *žernóvky rakové* 266; z *hlavy ještěrkové* 227, v *supovém mozku* 244; v *hniezdě dedkovém* 243 atd.

Velmi zajímavá je lexikální stránka tohoto sborníku. Jedná se o sborník s lékařskou tematikou, tudíž nepřekvapí výskyt terminologických jednotek. Pro hodnocení lexikální doloženosti využíváme lexikální kartotéky oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR (dále jen ÚJČ) a také bohatou excerpci ze staročeských lékařských knih, kterou disponuje autorka článku. V LékCzart se vyskytují názvy chorob, chorobných stavů či názvy částí lidského těla, které nejsou v jiných staročeských památkách doloženy, případně jsou doloženy v jiném významu, v jiné slovtvorné formě atp.

Obecně se stav „nezdraví“ pojmenovává slovesem *boleti*. LékCzart dokládá dosud nedoložené frekventativum *bolovati*: *Kohož hlava boluje* 37.

Názvem choroby je *újedie*²⁵ (*Ktož má újedie... Vezmi siemě jitrocělové a pelynkové vody a to směs s uolejem neb s máslem a maž sě po ledvích.* 71). Význam můžeme odvozovat od slovtvorné motivace verbem *ujesti*: nemoc se tedy vyznačovala „kousavou“ bolestí. Nacházela se zřejmě, jak vyplývá s kontextu, v oblasti ledvin, jednalo se tedy pravděpodobně o bolestivé onemocnění močového ústrojí. V souvislosti s nemocí tohoto druhu zmíníme i lexém *újmy*.²⁶ Lexém je v kartotéce ÚJČ doložen jen jednou, v Kletrově Glosáři v kapitole *De languoribus (újmy pigra* 1673). Informačně přínosnější je doklad, který jsme získali z tzv. lékařského jádra: *súchoty neb súchotiny, někteří tomu újmy řekají, jest nemoc zlá, od niež člověk schne.*²⁷ – jednoznačně usouvzažňuje *újmy* a staročeský lexém *súchotiny*. Stejně jako lexém *súchotiny*, i toto pojmenování vystihuje tělesný úbytek, jenž bývá projevem choroby. Ve sborníku LékCzart je však lexém *újmy* doložen ještě čtyřikrát: *Když má člověk zimici, ješto třetí den bývá ... a žiezniví, člověk a od tohoť vždy bývají těžké žábry a újmy, žeť mu sě nikdy jiesti nechce* 29; *Když opět vody [tj. moči] jest mnoho a řiedké, tehdy bude konec žebruov a újmóv. Pakli voda počne černati, tehdy újmy²⁸ chtie sě směnití s zimici, ješto bývá třetí den. ... A když člověk mdlé a bledé barvy bude a voda biela nebo hustá neb kalná, tak z těch újmuov člověku kámen v levé straně bývá sutý a škodný.* 30. Nepředpokládáme, že výraz je v těchto kontextech užít ve svém obecném, nepříznačném významu ‚újma, škoda‘. Doložení jen v plurálových tvarech znamená i významový posun k terminologické jednotce názvu choroby. Ze všech těchto citátů s lexémem *újmy* vyplývá, že se jedná o onemocnění diagnostikované z moče a postihující různé části organismu. J. Čižmář ve své monografii o lidovém lékařství (Čižmář, 1946, s. 24) píše, že se rozeznávaly trojí *újmy*: hlavní (se symptomem bolesti hlavy a závratě), žaludkové (nechutenství, tělesný třas) a celkové (bolest celého těla). Sekundárním příznakem choroby může být i váhový úbytek (srov. výše uvedený kontext *žeť mu sě nikdy jiesti nechce*); tento symptom propojuje oba terminologické významy polysémní struktury výrazu *újem*.

²⁵ Lexém s odlišným významem dokládá J. Jungmann (1835–1839, s. v. *Aujedí*): ‚mze, housenky, zákožnice, podkožnice, chloupky na dítěti nedošlém, slabém, Mitesser‘.

²⁶ Lexém je zachycen v těchto pracích: J. Jungmann (1835–1839, s. v. *Ujem a Ujma, ujmy*), A. M. Černá (2009, s. 43).

²⁷ Jádro lékařské, KNM III H 57, fol. 90r.

²⁸ Zapsáno „vmy“, což vykládáme jako chybný zápis.

Ve výše uvedených dokladech byl zapsán další termín, jehož výklad není zcela jasný – *žábry/žebry* (*žiezniví člověk a od tohoť vždy bývají těžké žábry a újmy, žeť mu se nikdy jiesti nechce* 29; *Když opět vody [tj. moči] jest mnoho a řiedké, tehdy bude konec žebruov a újmuov* 29). Lexém *žáber* (s formálními variantami *žábry*,²⁹ *zabry*, *žháby*, *žába*) uvádí ve svém slovníku J. Jungmann (1835–1839) s výkladem, že se jedná o nemoc koní (,nadutina dásní okolo zubů předních (u koně) tak bolná, že ve žrání koni překážívá‘). Další doklad z LékCzart onemocnění lokalizuje přímo na ústní dutinu: *Kto má žábry v ustech, vezmi žebříček a ten vař s vínem a pí na čítrobu*. 51. Nabízí se interpretace, že lexém *žábry* označoval nějaký otok v ústech, jenž znesnadňoval požívání potravy i nápojů. Následkem toho člověk trpěl *újmy*, tedy nedostatečným a bolestivým vylučováním (moči); průvodním znakem byl úbytek váhy. – Přenesení názvu, který původně označoval zvířecí onemocnění, na chorobu lidskou, není nikterak udivující. O zdraví koně pečovali nezdědka titíž lékaři jako o zdraví člověka – to dokumentují i pojednání o koňském lékařství, která bývají součástí lékařských sborníků určených lidským pacientům.³⁰

Dosud nebyl ve staročeské lexikografii zachycen lexém *hryzlavka*, jehož kontext je však pro významovou interpretaci velmi málo přínosný (*K hryzlavcě – Bukvice k tomu dobrá, ktož ji vaří u vodě a na čítrobu pie* 84³¹). Substantivum je utvořeno od adjektiva *hryzlavý*, které je rovněž v češtině doloženo výjimečně. Sufix *-lavý* je často ve staré češtině využíván jako variantní k sufixu *-avý*, přičemž modifikuje význam a vnáší do něj negativní hodnotící složku; výsledné adjektivum pak označuje nepříznivou vlastnost (srov. *bodlavý*, *chrastlavý*, *prdlavý*, *prchlavý*, *ryšlavý*, *smradlavý*, *struplavý* atd.). V citovaném dokladu je důležitá informace o tom, že lék se má užívat *na čítrobu* ,nalacho‘. Na základě širšího kontextu, který je převážně věnován problémům trávicího ústrojí, lze odhadovat, že *hryzlavka* je nejspíše onemocnění žaludku, které se projevuje „hryzavou“ bolestivostí. Lexém je dalším členem poměrně početné skupiny názvů chorob – feminin se sufixem *-ka*.

Zatímco posledně uvedený lexém se vhodně slovtvorně přiřadil k četným názvům chorob, výraz *vodnokámen* nereprezentuje frekventovaný způsob tvoření lékařských termínů. Je zapsán v souvislosti s účinky šalvějové léčivé vody: *voda z šalvije pitá srdce posilňuje ... žaludek ohřívá, vodnokámen vyvodí, flegmu vymietá a krev čistí* 109. Kromě LékCzart ji dokládá již jen variantní text z Knihovny Národního muzea. Oba rukopisy lexém zapisují jako dvě grafická slova – *wodno kamen*. Protože stč. lexém *voda* má mj. význam ,moč‘, dalo by se usuzovat, že se jedná o kompozitum označující močové kameny. Tato pasáž LékCzart je však zapsána i v dalších rukopisech,³² a to v tomto znění: *...vodu a kámen vyvodí*. Zápis *vodnokámen* je tedy nutné hodnotit jako

²⁹ Lexém je rovněž zachycen v Příručním slovníku jazyka českého (1935–1957), s. v. *žába*.

³⁰ Příkladem budiž variantní rukopis KNM II H 4, který takovou pasáž s názvem *Koňské léky* obsahuje na s. 598–610. Rukopis Czartoryských ji neměl, pokud ovšem právě tato část nebyla zapsána na ztracených listech.

³¹ Variantní rukopis KNM II H 4 má lexém zapsán ve formě *hryzavka* (*proti hryzavce* 445); ani tento výraz dosud nebyl ve staročeských lexikálních sbírkách obsažen.

³² Rkp. NK XVII B 18, fol. 173r a KNM II F 2, fol. 83v.

písařův chybný zápis, k němuž jej mohly vést podobné myšlenkové pochody, které jsme nastínili výše. Otázkou je, zda by takový zápis měl být při interpretaci textu na základě jiných nezpochybnitelných záznamů emendován, či zda písařovo chybné čtení předlohy vedlo ke vzniku nové lexikální jednotky. Bylo již řečeno, že kompozit v terminologickém subsystému názvů chorob je nemnoho; dosud nebylo zaznamenáno kompozitum s přední složkou adjektivní a zadní substantivní, jak by tomu bylo v tomto případě.³³

Dosud jen jednou byl doložen název choroby *nevist*, a to z památky pozdní, z přelomu 15. a 16. století: *Vezmi hořec a rútu i ztluc to spolu a rozpust octem, píž ten nápoji ráno a večer a budeš zase jasný a ostrý zrak mieti, neboť to spomáhá těm náramně, kteřížto nevisti mají.*³⁴ Lékařská skýta doložení starší, ale ve velmi podobném kontextu: *Ktož má nevisti – Vezmi hořec a ztluc s rútu a s uoctem, dávaj jemu píti.* 85.³⁵ Domníváme se, že starší, avšak výrazně stručnější záznam nesloužil jako předloha k mladšímu tzv. chirurgickému lékařství, jehož celkový charakter nesvědčí o tom, že by písař do té míry rozvíjel předlohový text; pravděpodobnější je domněnka, že ke strožejšímu i rozvítejšímu zápisu sloužila v minulosti jedna předloha, která se v čase různě proměňovala.

Z lékařských názvů zmíníme dále substantivum *podrost*, které je zapsáno pouze v rukopise, o němž pojednáváme, neboť v muzejním rukopise se patřičná část textu nedochovala. Z kontextu není jasné, na kterou část těla chorobu lokalizovat: *Chceš li zmrvtiti podrosty, vezmi siemě ovesné a spal a z toho učň lúh a vař a zcěď a myj se jím.* 98. V širším kontextu textu je pojednáváno o léčení různorodých obtíží (zvláště růst vlasů, ale také oční choroby a menstruační potíže). V textu je doloženo rovněž motivující verbum *podrostiti*: *Komuž jazyk podroste neb dásně hnijí* 45; význam slovesa je zde ‚zvětšit se, narůst, zvl. na základě chorobného procesu‘. Budeme-li interpretovat význam lexému *podrost* jako ‚chorobný výrůstek, otok‘, nalezneme podporu v Jungmannově slovníku (Jungmann, 1835–1839), který pod heslem *podrost* uvádí i lékařský význam ‚oteklost života pod prsy‘.³⁶

Četně se vyskytuje také substantivum *zimicě* 29, 30, 60, 66, 97, 120 atd.³⁷ Běžné pojmenování *zimnicě* se v textu nalézá rovněž, avšak v menší míře. Lexém *zimicě* zřejmě lze hodnotit jako hláskovou variantu původního deadjektiva, v níž došlo ke zjednodušení souhláskové skupiny *-mn-* příkloněním k substantivu *zima* (Gebauer, 1894, s. 381).

Středověké lékařství je těsně spojeno s rostlinnou terapií, názvy rostlin se tedy v lékařských manuskriptech objevují velmi často; nezřídka bývá součástí lékařského sborníku herbář: tak tomu ostatně je i v případě Lékařské skýty. Sborník někdy uvádí jména rostlin, která z jiných památek doložena nemáme. Jedná se o název *čermán* (*vezmi čermán, ten kořen, a ten ztruž, a ten ztepa vydav vodu a tu směš zeti s medem a to pí* 33), sousloví *zemská pára* (*kořen, ješto slóve zemská pára* 76, 158) a *matky božie srděčko*

³³ V češtině obecně je však doložen poměrně hojně, srov. Šlosar (1999, s. 37–40).

³⁴ Rkp. NK XVII H 23, fol. 283v.

³⁵ Taktéž na s. 445 v rkp. KNM II H 4.

³⁶ Tamtéž srov. *podrostlost, podrostlý*.

³⁷ V lexikálním archivu ÚJČ je doloženo jedenkrát, a to z variantního rukopisu KNM II H 4.

(*proti zlé neštovici vezmi pelyněk zelinu, matky božie srdéčko a mateři dúšku* 69). Z hlediska lexikální formy je zajímavý souslovný název léčivky *tučen muž* (*vezmi kořen, ješto slóve tučen muž* 67) označující rozchodník. V 15. století jsou adjektiva v pozici přívlastku doložena ve jmenném tvaru již jen velmi řídky; je nepochybné, že zde přetrvává archaický tvar z důvodu funkční omezenosti na terminologický podsystém. Postupně je však i v této pozici jmenný tvar nahrazován složeným (*tučný mužík*³⁸). Tento botanický název je ve staré češtině doložen velmi častě, avšak substantivum bylo dosud vždy v deminutivní formě: *tučen mužík*.³⁹ Zcela výjimečně však polský sborník navíc dokládá formu *tuč muž*. Název je zapsán bez jakýchkoliv znamének, která by ukazovala na úmyslně zkrácený zápis slov. V tomto případě je třeba opět připomenout písařův sklon k vynechávání písmen a nedopisování slov; tento zápis by se proto mohl jevit jako chybně, nekompletně zapsané slovo, případně chybný zápis obou členů sousloví. Chybný záznam však můžeme vyloučit z toho důvodu, že není v rukopise ojedinělý, nýbrž je zopakován dvakrát:⁴⁰ *Veźmi týž kořen tuč muž a ten ztluc a vař* 67; *Tuč muž jest dobr k kamenu* 89. O tom, že tato zkrácená forma obou členů sousloví nebyla výjimečná, svědčí doložení názvu jako kompozita *tôcmôž* v dialektech (Kott, 1896, s. 430).

LékCzart poskytuje doklady i k dalším, neterminologickým lexikálním jednotkám, které zatím nebyly excerpčně podchyceny v archivech ÚJČ: je to na příklad substantivum *rumnost* (21) a adjektivum *rumnostný* (*ten člověk jest rumnosten* 22). Kartotéka oddělení vývoje jazyka dosud obsahovala pouze adjektivum *rumný* ‚červený, brunátný‘. Nezachyceno bylo i sloveso *dudlavěti*: *Ktož jest nemocen studenú ..., tomu uši otiekají a tvář jemu dudlavie a dušnost mu v hrdle a mlkne mu hrdlo a odjímá mu sílu na životě a vše tělo dudlavie syrým trudem* 66. Citovaná pasáž není interpretačně příliš snadná. Je v ní popisován zdravotní stav při zimničním onemocnění (*studená*). Význam slovesa *dudlavěti* lze vykládat dvěma způsoby: příbuzný výraz uvádí ve svém slovníku J. Jungmann (1835–1839, dodatky, s. 893): *dudlavý* (o stromu), tedy vykotlaný, dutý. V. Machek výraz *dudlavý* označuje jako prvek moravsko-slovenský (Machek, 1968, s. 124).⁴¹ V tom případě by tělo postiženého člověka ztrácelo na objemu, na váze, „propadalo se“. Pravděpodobnější je však výklad opřený o slovenská nářečí, v nichž je doloženo adjektivum *odudlavený* s významem ‚napuchnutý, opuchnutý, odutý‘ (Peciar, 1959–1968). Tento význam by koreloval se slovesem *otiekati*, jež je v uvedeném citátu z LékCzart užito o patologické proměně vzhledu uší při nemoci. V druhé části citátu se píše o tom, že tělo *dudlavie syrým trudem*. Lexém *trud* je ve staré češtině polysémní: vedle významu ‚zármutek, trápení‘ je řídky doložen též význam ‚trudovatina, vředy apod.‘ Adjektivum *syrý* je možné usouvztažnit k psl. *syrъ* ‚vhlký a chladný‘ (Machek, 1968, s. 598; Miklosich, 1886, s. 335, s. v. *syrŭ I*); v tomto významu však dosud ne-

³⁸ Viz např. rkp. MZK 156, fol. 70v (z let 1502–1503).

³⁹ O dalších názvech této oblíbené léčivky viz Machek (1954, s. 95).

⁴⁰ Ve variantním rkp. KNM II H 4 je název léčivky na s. 433 zapsán *tučen muž*, ovšem na s. 439 *tuč muž*.

⁴¹ Pod heslem *doupě* V. Machek poukazuje též na polské dialektické sloveso *dudtać* ‚vyhlubovat‘; srov. též *Słownik praslówiański* (Sławski, 1974–1991), s. v. *dudslavě*.

bylo v kartotéční excerpce staré češtiny zachyceno.⁴² Staročeský popis projevu nemoci tedy zřejmě vyjadřuje naběhlost a otekllost pacientova těla, která je způsobena mokvající vyrážkou či vředy.

Dalším důvodem k dataci vzniku textu či jeho částí před rok 1400 je pojmenování sedmého měsíce slovním spojením *črven druhý* (*Črvna druhého* [tj. v červenci] *jest velmi nezdrávo krev púštěti* 175); takové vyjádření bývá doloženo převážně v památkách století čtrnáctého.

V jiných případech LékCzart přináší další doklady k lexémům jen velmi řídké (často jedinkrát) doloženým: jedná se na příklad o výraz *osob* ‚nádobá‘ (Staročeský slovník, 1968–2008, s. v. *osob*) – LékCzart uvádí několik dalších výskytů (na s. 38, 51, 99 – celkem 5×). Dosud jen jednou bylo zaznamenáno substantivum *višnička* s významem ‚višňový stromek‘. V našem sborníku je tento lexém doložen také, avšak s významem ‚ovoce z višně‘ (152). Ojedinelé už není ani doložení názvu šelmy *jena* ‚hyena‘: LékCzart jej zachycuje rovněž: *Jen kámen jest a proto slóve tak, nebo sě z toho zvieřete, ješto slóve tak – jena – činí.* 234. Oba zdrojové texty jsou však opisy těžce předlohy, pojednání o moci kamenů.

Jiné lexikální jednotky prezentuje LékCzart v lexikální formě, která je doložena hlavně v starších památkách českého jazyka a postupem času je nahrazena lexikální formou jinou: jedná se na příklad o substantivum *žiezě* (*žiezi hasí* 218). Další lexém je v polském sborníku doložen s odlišnou rodovou příslušností, než bylo dosud zdokumentováno: lexém *plav* je podle Staročeského slovníku maskulinum (Staročeský slovník, 1968–2008, s. v. *plav*). LékCzart jej však zaznamenává také v rodě ženském: *všelikú plav neb sračku krvavú stavuje* 233. Jindy se „archaičnost“ vztahuje k sémantické struktuře lexému. Lexém je doložen ve významu, který je považován za základní či vůbec za starší (a do dnešního jazyka nezachovaný) než významy, které ve staročeštině postupem času převážily: např. lexém *prácě* (Staročeský slovník, 1968–2008, s. v. *prácě*) s významem ‚útrapy, strádání‘: *kámen ... pudí z srdce práci a smutek* 233. Lexikální archiv oddělení vývoje jazyka nemá k dispozici lexém *vypsaný* ve výchozím významu ‚vymalovaný, nakreslený‘,⁴³ který dokládá tento citát: *některý [kámen] má žábu vypsanú na sobě* 239.

O tom, že pro některé části LékCzart byl předlohou text psaný německy, svědčí mj. citátová slova, která jsou v textu přímo uvedena adverbiem *německy*: *A vezmi kořenie, slóveť německy salbezeyn* 87; *Vezmi jahódku černú, jenž slóve německy enbertu* 110; *Vezmi...prachu, ješto slóve německy golrchim aneb glita.* 132.

Na závěr pasáže o lexikálních zajímavostech LékCzart musíme ještě zmínit případy, kdy si nejsme jisti ani správnou interpretací lexikální formy některých slov. U výrazu *dievna* (*diewna* 82) má rukopis sign. II H 4 na s. 443 zapsáno *dívka*; předpokládáme tedy, že písař LékCzart se dopustil chyby, i když lexém svou formou připomíná výji-

⁴² Doložení tohoto lexému v kartotéce oddělení vývoje jazyka je ovšem vzhledem k nepřesnému odlišení lexémů *syry/siry* sporné; nesporné jsou však výskyty, které poskytuje staročeská textová banka, která je dostupná online na adrese: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

⁴³ Srov. též Staročeský slovník (1968–2008) pod heslem *napsaný*.

mečně doložené lexikální jednotky *Děvona*, *Dievkona*. Ty ovšem zastávají funkci propria, názvu znamení zvěrokruhu (Panna).

Potíže s výkladem nastávají u substantiva *pléškovie* (*Vezmi pléškoví, hryz jej ráno i večer*. 120); toto substantivum dosud v lexikálních sbírkách zachyceno nemáme. Může se jednat o hromadné pojmenování; sufix *-ovie*, je doložen především jako odvozovací prostředek k derivaci od názvů rostlin a jejich částí – např. *hroznovie*, *révovie*, *bodláčie* (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 284). Zájmeno *jej* pak náležitě zastupuje neutrum v akuzativu singuláru. Jako problematické vidíme zakončení substantiva: jelikož se jedná o tvar akuzativu singuláru, výraz by měl být zakončen na diftong *-ie*. Již jsme podotkli, že monoftongizaci *ie > í* rukopis ještě nezachycuje. Stranou ponecháme možnost chybného zápisu slova (tj. opomenutí písaře, který nezapsal poslední hlásku, tedy *-e*) a přikláníme se k chybě rozsáhlejší, tj. vynechání celého následujícího slova, kterým zřejmě byl výraz *kořen*. V textu tedy pravděpodobně mělo stát: **Vezmi pléškový kořen, hryz jej ráno i večer*, obdobně jako je na téže straně zapsáno: *Vezmi čakankový kořen...* 120.

Nepodařilo se nám nikterak interpretovat zápis Grundrawe v dokladu: *Kohož dna láme, Grundrawe (grundravé?) jest dobré k tomu, kobylí šťovík ztluc s vínem a tiem sě pař v lázni*. 86.

Pasáž věnovanou lexiku LékCzart můžeme uzavřít konstatováním, že výše uvedené zajímavosti užitě slovní zásoby jsou jen reprezentativní a ilustrativní. Stejně tak ilustrativní je rozbor jazyka lékařského sborníku z Polska, který jsme zde prezentovali. Úkolem tohoto článku bylo upozornit na dosud nečerpáný pramen informací o historii českého jazyka i českého lékařství. Již zběžný průzkum této památky nás přesvědčil o tom, že tato památka je výjimečná i v kontextu ostatních českých lékařských textů. Komplexní rozbor osudů, jazyka i obsahu sborníku Czartoryských, spolu s edicí rukopisu, by byl jistě přínosný nejen pro lingvistickou bohemistiku, ale i pro další obory.

LITERATURA

- BARTOŠ, F. M. (1926): *Soupis rukopisů Národního musea v Praze, I*. Praha: Melantrich.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, M. (1974): Středověký lékařský rukopis zo Slovenska. In: J. Tibenský (ed.), *Z dejín vied a techniky na Slovensku, 7*. Bratislava: Veda, s. 53–65.
- ČERNÁ, A. M. (2006): Voda ve staročeském lékařství a ve staročeském lexiku. *Dějiny věd a techniky*, 39, s. 99–110.
- ČERNÁ, A. M. (2009): *Staročeské názvy chorob*. Praha: Karolinum.
- ČÍZMÁŘ, J. (1946): *Lidové lékařství v Československu, 2*. Brno: Melantrich.
- FLAJŠHANS, V. (ed.) (1926): *Klaret a jeho družina, 1: Slovníky veršované*. Praha: Nákladem České akademie věd a umění.
- GEBAUER, J. (1894): *Historická mluvnice jazyka českého, 1: Hláskosloví*. Praha – Vídeň: F. Tempský.
- GEBAUER, J. (2007): *Historická mluvnice jazyka českého, 4: Skladba*. Vyd. 2. Praha: Academia.
- JUNGMANN, J. (1835–1839): *Slovník česko-německý*. Praha: Fetterlová. Dostupný též online na adrese: <<http://www.slownjk.cz>>.
- KOTT, F. Š. (1896): *Příspěvky k česko-německému slovníku*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

- KUTRZEBA, S. (1908–1913): *Catalogus codicum manuscriptorum musei principum Czartoryski Cracoviensis*, 2. Kraków.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- MACHEK, V. (1954): *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- MACHEK, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Vyd. 2. Praha: Academia.
- MAJTÁNOVÁ, M. (1974): Zařikávání nemocí ve staročeském rukopise. *Český lid*, 61, s. 226–227.
- MIKLOSICH, F. (1886): *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: W. Braumüller.
- PECIAR, Š. (ed.) (1959–1968): *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Dostupný též online na adrese: <<http://slovník.juls.savba.sk/>>.
- Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství, 1935–1957. Dostupný též online na adrese: <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>>.
- SŁAWSKI, F. (ed.) (1974–1991): *Słownik prastowiański*. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich.
- SPUNAR, P. (1985): *Repertorium auctorum Bohemorum provectorum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans, I*. Wratislaviae: Institutum Ossolinianum.
- Staročeský slovník*. Praha: Academia, 1968–2008.
- ŠLOSAR, D. (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Valentinská 1, 116 46 Praha 1
<alenacerna@ujc.cas.cz>